

België - Belgique
P.B.
Antwerpen X
8 / 5921

Driemaandelijkse Nieuwsbrief
voor EPITAAF-leden

14de jaargang - Nummer 46
Jan.-febr.-maart 2000

EPITAAF

vereniging voor funeraire archeologie

Voorwoord

Op de begraafplaats van Oostduinkerke staat het grafmonument van kunstschilder Louis Artan, een ontwerp van Victor Horta. Marcel Celis stelde een dossier samen, gestoffeerd met originele documenten uit de verzameling van het Hortamuseum.

Verder ook heel wat Epitaafteria en, zoals beloofd, een goed gevulde lente-agenda.

150 jaar na het overlijden van koningin Louise Marie, echtgenote van Leopold I, zijn wij op zoek naar documentatie i.v.m. haar overlijden, begrafenis, enz. Een oproep aan onze leden (blz. 6).

Inhoud

Het grafmonument voor Louis Artan (Oostduinkerke) .. 2	
Epitaafteria :	
Lidgeld - Openstelling Museum voor Grafkunst -	
Oude Nieuwsbrieven - Nieuwjaarsreceptie -	
Uitstap 19.2.2000	5
Koningin Louise Marie in de kijker	6
De doodsgenius gestolen !	6
Uitgelezen	6
Terebinthreis naar Duitsland en Tsjechië	8
Requiem en passiemuziek	8
Agenda : bezoeken aan de begraafplaatsen van	
Deurle, Berchem en Watermaal-Bosvoorde	8

Begraafplaats Oostduinkerke. Grafmonument Artan. Foto : Pers- en Infodienst Koksijde.

Het grafmonument voor Louis Artan (Koksijde-Oostduinkerke)

Louis Artan de Saint-Martin
(’s-Gravenhage 1837-
Oostduinkerke 1890)

“Artan est un magicien. Comme tous les magiciens, il est inégal et inconstant.. Artan, le fantasque, se trompe souvent, se répète, se trahit, mais à ses jours d’inspiration il s’élève si haut au-dessus de lui-même et de ses camarades qu’on en demeure ébahi. Il a moins de talent que Verwée et que Dubois; mais il a du génie. Et ceci rachète cela.” (Paul Colin)

Vanaf 1880 tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog kent de Belgische Westkust een ware toeloop van kunstenaars, ingevolge de ontwikkeling van de Noordzeekust tot badplaats voor de burgerij. De ontdekking van het zee'land'schap oefende in het bijzonder een aantrekkingskracht uit op kunst-schilders, samengaand met nieuwe artistieke opvattingen waarbij het strak academisch jargon plaats zou ruimen voor een meer directe waarneming van de natuur. Zee en duinen werden voortaan geliefde onderwerpen: waar de 'marine' aanvankelijk verzonnen en artificieel overkwam, ontwikkelde zich nu de atmosferische marine. Rond 1900 werden ook Nieuwpoort en Oostduinkerke aldus graag bezochte pleisterplaatsen voor kunst-

naars als Aloïs en Robert Boudry, Albert Crahay, Edgard Farasyn, Walter Vaes, Piet Verhaert, François Musin en ... Louis Artan.

Louis Artan de Saint-Martin behoorde omwille van zijn vertrouwdheid met de zee en zijn vernieuwende benadering van de zeeschilderkunst tot het kruim van deze marineschilders, ondanks zijn aanvankelijke militaire vorming.

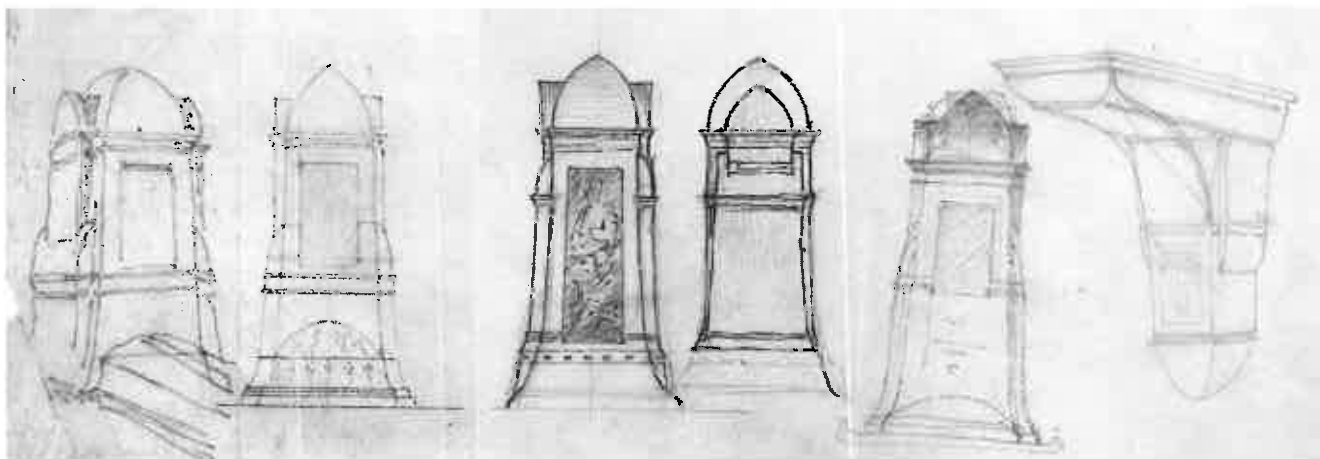
Een familiale traditie blijktbaar: zijn grootvader had als officier gediend in het Franse leger, huwde een Vlaamse en zou zich in Vlaanderen komen vestigen; zijn eigen vader was hulpofficier geweest onder de prins van Oranje, huwde een adellijke dame van Portugese afkomst en bleef in Nederland wonen, waar Louis Artan dan ook werd geboren.

Op 5-jarige leeftijd verhuisde Louis Artan met zijn ouders naar België; eerst naar Antwerpen, later naar Brussel. Vakanties bracht hij geregeld door in Oostende en Blankenberge. Pas op 20-jarige leeftijd begon hij te schilderen. In Spa, waar zijn moeder een buitenverblijf bezat, kreeg hij zijn eerste schilderlessen van Eduard Delvaux en Henri Marcette, beiden romantische landschapsschilders wier invloed duidelijk merkbaar blijft in zijn beginperiode.

Omstreeks 1860 begon Louis Artan daadwerkelijk te schilderen: landschappen en stadsgezichten, waarvan de eenvoud en het rijke kleurenpalet de sfeer oproepen van Corot in Italië, maar ook figuren in de trant van Louis Dubois, gekenmerkt door strakke, kordate penseeltrekken. De zee behoorde toen nog niet tot zijn onderwerpen. In zijn later werk is enige Franse invloed niet te ontkennen. De kunst van Corot en Courbet - die hij in Parijs leerde kennen - en zijn verblijf in Bretagne omstreeks 1867, zullen een blijvende rode draad vormen in zijn verder oeuvre. De speling van het licht, bewonderd door Corot en Courbet, zal Artan wat hem betreft terugvinden aan de Belgische kust. Na een verblijf te Blankenberge zal hij zijn intrek nemen te Antwerpen, in een herberg aan de Schelde, waar hij zich ruim een jaar lang zal toeleggen op het schilderen van het mondingsgebied van de Schelde, en dit onder wisselende weersomstandigheden.

Hij zou ook nog verblijven te Parijs, bij Félicien Rops, met wie hij in 1876 op verschillende plaatsen langs de Belgische kust zijn schildersezels zou opstellen, samen met Alexandre Marcette, zoon van zijn eerste leer-

Victor Horta, Schetsen voor het grafmonument Artan. Inkt en potlood op kalk (Hortamuseum, Sint-Gillis).

meester. Eenmaal naar België teruggekeerd, werkte Artan nog uitsluitend langs de Belgische kust. Hij schilderde er studies naar de natuur die hij nadien tot grote schilderijen uitwerkte. In 1880 vestigde hij zich definitief aan de Noordzeekust.

Artan overleed eenzaam en verlaten in 1890 te Nieuwpoort-aan-Zee (toen nog grondgebied Oostduinkerke), op een zolderkamertje van het toenmalige *Hôtel de Tournai*. Hij ligt begraven op de gemeentelijke begraafplaats van Oostduinkerke, onder een imposant grafmonument, ontworpen door architect Victor Horta.

Ontstaan van het grafmonument

"Louis Artan est certainement un des premiers peintres de marine de notre pays et de notre temps. L'idée de lui élever un modeste monument, venue à l'esprit d'un groupe d'artistes, semble de nature à être approuvée et appuyée par le gouvernement" (E. Leclercq, 5 juni 1891)

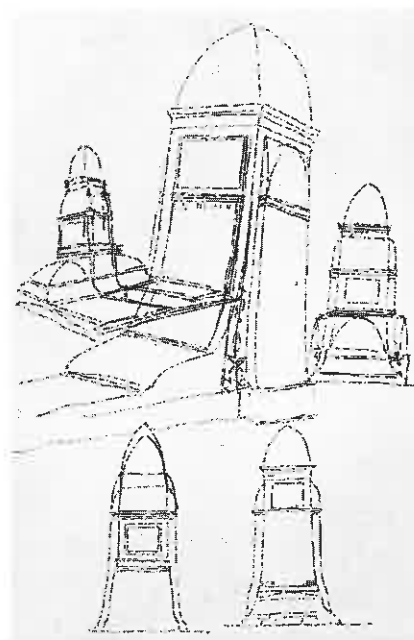
Zoals bij de meeste van zijn tijdgenoten-confraters (Beyaert, Saintenoy, Janlet, Hankar, Van de Velde, Dhuique e.a.) telt ook het oeuvre van architect Victor Horta meerdere grafmonumenten. Op één uitzondering na kwamen ze alle tot stand in de eerste tien jaar van zijn professionele activiteit, tussen 1894 en 1903, samenvallend met zijn art-nouveauperiode.

De bestellingen resulteerden vrijwel steeds uit persoonlijke contacten van Horta met zijn opdrachtgever - kennissen, vrienden, bouwheren van woonhuizen - en leidden doorgaans tot oorspronkelijke creaties. De opdracht voor het grafmonument Artan mag ongetwijfeld ten dele worden toegeschreven aan de nauwe vriendschappelijke en professionele banden tussen beeldhouwer Charles Van der Stappen en Victor Horta, al kan ook het lidmaatschap van Artan bij de Brusselse vrijmetselaarsloge *Les Amis Philanthropes*, tevens deze van Victor Horta, een rol hebben gespeeld.

Een eerste groep ontwerpen bestaat uit uniek gebleven realisaties: Seghers, Solvay, Stern, Verheven. Een tweede groep hertaalt de traditionele combinatie grafsteen/ grafstele naar een art-nouveauvormgeving: des Cressonnières, Brahms. Bij de derde groep blijven de traditionele liggende grafsteen en rechtopstaande obelisk herkenbaar, maar evenzeer eigenzinnig hertaald naar Horta's eigen art-nouveaужargon: Artan, Geerts, Huybrechts, Carpentier. Wellicht niet toevallig ontstond deze laatste groep in de vrij korte periode 1893(?) - 1895.

Het grafmonument voor marineschilder Louis Artan, overleden in 1890, kwam tot stand ingevolge een intekeningscampagne, op gang getrokken einde 1894 via *L'Art Moderne* door Alfred Verwée, Charles Van der Stappen en Constantin Meunier, Artan's vrienden bij *L'Art Libre*.

De respons zou teleurstellend blijken: een 421 frank aan intekeningen (waaronder 5 frank geschonken door kunstschilder Jan Verhas) en 1620,50 frank opbrengst van de groepstentoonstelling L. Dubois, L. Artan & Hipp. Boulenger, na verrekening van kosten en intresten, een kleine 1329,44 frank. Mede gelet op de weigering (9 juli 1894) van de gemeente Oostduinkerke om - behalve de heffing van slechts het minimumtarief van 30 fr per m² in plaats van de wettelijke 100 fr (*"On peut ainsi dire que le conseil communal d'Oostduinkerke fait un don de 200 à 300 fr au minimum à Mr. Artan"*) - ook nog bij te dragen tot de financiering van het grafmonument, uit Victor Horta hierover in juli 1894 zijn bezorgdheid bij Léon Valkenaere, penningmeester van het initiatiefnemende *Cercle des Arts et de la Presse*: *"Voici la lettre que je viens de recevoir. Faut-il arrêter la taille des pierres? Nous n'aurons jamais assez d'argent pour payer le monument (qui d'après le dessin approuvé coûtera bien 1900 fr) et la conception soit 300 fr? Ou pourrions-nous avoir un subside du*

Victor Horta, Schetsen voor het grafmonument Artan. Inkt op kalk (Hortamuseum, Sint-Gillis).

gouvernement? Il a été question de 900 frs, dans le temps. Un mot le plus tôt possible s. t. pl."

Het tekort aan fondsen zou inderdaad bij koninklijk besluit van 31 augustus 1894 worden goedge maakt door een subsidie van 820 frank van minister van Binnenlandse Zaken en Openbaar Onderwijs de Burlet, late reactie op het schrijven van Victor Horta en Alfred Verwée van 24 mei 1891: *"Malgré la sympathie que notre entreprise à rencontrée auprès des artistes et des connaisseurs, elle n'a pas produit les résultats que nous pouvions légitimement espérer"*. Subsidie - *"la collaboration du statuaire Mr. Vanderstappen et de l'architecte étant acquise gratuitement"* - waaraan de warme aanbeveling van inspecteur voor Schone Kunsten Emile Leclercq (17 augustus 1894) niet vreemd zal zijn geweest: *"Le monument, très sobre, doit coûter 2150 fr. Le comité dispose d'une somme de 1329 fr. 44 cent. C'est donc une allocation de 820 fr. 56 qui est sollicitée. Je ne puis que donner un avis favorable à cette requête, que le talent hors ligne d'Artan justifie complètement. Monsieur le ministre appréciera."*

Op 28 april 1894 noteert Horta alvast in zijn dagboek de afmetingen van het bas-reliëf dat aan Van der Stappen wordt toevertrouwd. In augustus is het monument reeds op ware grootte (2,935 x 1,82 x 3,88 m) uitgetekend door zijn medewerker Victor Van Nieuwenhuysse.

Op 25 september blijkt hij het monument te hebben besteld bij een zekere Marin, *Carrières du Hainaut*.

Op 2 juli 1895 begeven ontwerper/secretaris V. Horta en penningmeester L. Valkenaere zich naar de groeve in Soignies.

Op 5 augustus 1895 bekommert Horta zich om de druk van de uitnodigingen voor de inhuldiging, voorzien op zondag 18 augustus daaropvolgend.

Bij schrijven van 7 november 1934 zou Artans zoon nog het advies inwinnen van Horta betreffende de mogelijke verplaatsing van het grafmonument naar de Zeedijk te Nieuwpoort, voorstel dat door Horta op 21 november terecht wordt teruggefloten:

"Comme monument de cimetière, on peut dire qu'il est digne de la haute valeur de votre père, tandis que comme monument commémoratif, il me paraîtrait insuffisant".

Victor Horta, *Uitnodiging voor de inhuldiging van het grafmonument Artan (Hortamuseum, Sint-Gillis)*.

Beschrijving van het grafmonument

Vertrekkende van de traditionele funeraire elementen, obelisk en grafplaat, laat Horta dit grafteken een subtiele metamorfose ondergaan in art nouveau-stijl. Opvallend monumentaal is de massieve rugpartij, trapsgewijze vernauwend, gemarkeerd door twee tandenfriezen en boven de keelvormige lijst eindigend op een helmvormige koepel. Hiermee sterk contrasterend groeit de golvende zerk als het ware uit de bodem, om in één ononderbroken vlotte beweging op te klimmen tegen de voorzijde van de obelisk.

Het bronzen bas-reliëf met de kunstschilder wordt hier geflankeerd door een floraal motief (iris? bloem van Hades, Griekse god van de onderwereld) en aan de bovenzijde (en zijkanten) afgelijnd door drie gestileerde viooltjes ("pensées"), mogelijk een verwijzing naar diens maçonnieke rang. Speels - maar kostelijk - detail vormen de aan weerszijden in de steenmassa uitgespaarde haken voor bloemenkransen, in een herkenbare art-nouveauvormgeving maar, kenmerkend voor Horta's tegendraadsheid, ondersteboven ingeplant, naar analogie met zijn grafmonument voor François Verheven op de Begraafplaats van Brussel, te Evere.

Aan de voorzijde, onder het bronzen bas-reliëf is in de steenmassa

het opschrift uitgespaard: "**LOUIS ARTAN – artiste peintre – 1837-1890**". Op de zijkanten, respectievelijk links en rechts: "**Dit gedenkteken werd opgericht met tussenkomst van den Staat door zijne vrienden en vereerders**" – "**Ce monument a été élevé avec l'intervention du Gouvernement par ses amis et admirateurs**".

Op de begraafplaats van Oostduinkerke staat het monument geïsoleerd opgesteld op een langwerpige grasperk met enkele zeedennen (*Pinus nigra* var. *Maritima*), als plaatselijke variëteit van de cypres, symbolisch verwijzend naar 'onsterfelijkheid'.

Marcel M. Celis

HORTA'S GRAFMONUMENTEN

- Seghers-Berlemont** (Gent of Kortrijk (?), 1894(?), i.s.m. Godefroid Devreese. Spoorloos)
- Familie Solvay** (Elsene, 1894 en 1924)
- Louis Artan** (Oostduinkerke, 1894-1895, i.s.m. Charles Van der Stappen)
- Edouard Geerts** (Elsene, ca 1893-1894)
- Familie Huybrechts-Coppejans** (Sint-Amandsberg, Campo Santo, 1895. Begraafplaats beschermd als monument) zie foto in Nieuwsbrief nr. 34
- Valère Carpentier – Marie Huybrechts** (Ronse, 1895)
- Familie Isaac Stern** (Ukkel, Dieweg, 1896. Begraafplaats beschermd als landschap)
- Jacques des Cressonnières** (Sint-Jans-Molenbeek, 1897)
- Louis Lotte – Hortense Dubois (?)** (Leuze, 1902)
- Johannes Brahms** (Wenen, Zentralfriedhof, 1902-1903, i.s.m. Ilse Conrat)
- François Verheven** (Evere, Begraafplaats van Brussel, 1911. Beschermd als monument, begraafplaats als landschap)

Bronnen

F. DIERCKENS-AUBRY, *Victor Horta, Architecte de Monuments civils et funéraires*, in *Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites*, Deel 13, 1986, pp. 38-101.

F. DIERCKENS-AUBRY, *De enige grafmonumenten ontworpen door V. Horta*, in *Op Leven en Dood*, Tentoonstellingscatalogus, ICC, Antwerpen, 1987.

Algemeen Rijksarchief, Brussel, *Archief van het Ministerie van Openbaar Onderwijs - Bestuur Schone Kunsten*, inv. T 004/02, nr. 2643: *Oostduinkerke. Monument Artan. 1891-1894* (briefwisseling en ontwerptekening)

Gemeente Koksijde, *Aanvraag tot bescherming grafmonument Artan*, 17 maart 1998, Situering en beschrijving

Le Comité du Monument Artan prie

M

de lui faire l'honneur d'assister à l'inauguration du Monument funéraire élevé à la mémoire du peintre **Louis Artan**, qui aura lieu au cimetière d'Oostduinkerke (pres. Bienport), le dimanche 18 Aout. à 11 heures du matin.

Pour le Comité

Le Président: Léon Valkenaere. Le Secrétaire: Alted Verwee.

Notice - Adresse à 11 jours de l'inauguration du Monument Artan. Le Monument Artan est situé au cimetière d'Oostduinkerke (pres. Bienport), le dimanche 18 Aout. à 11 heures du matin.

Notice - Adresse à 11 jours de l'inauguration du Monument Artan. Le Monument Artan est situé au cimetière d'Oostduinkerke (pres. Bienport), le dimanche 18 Aout. à 11 heures du matin.

EPITAAFVARIA

• LIDGELD • • • • •

Aan de Epitaafleden.
HELAAS is dit het laatste nummer dat u van ons ontvangt, tenzij u het lidgeld voor 2000 reeds betaalde of uiterlijk op 1 mei voldoet. Het lidgeld bedraagt 550 BEF voor een individueel lid en 1000 BEF voor twee leden van eenzelfde gezin.

• • OPENSTELLING MUSEUM VOOR GRAFKUNST

Vanaf 5 februari is ons Museum voor Grafkunst – Centrum voor Funeraire Archeologie – geopend elke eerste zaterdag van de maand tussen 14 en 17 uur. De inkom bedraagt 50 BEF voor Epitaafleden en 100 BEF voor niet-leden. Leden die deelnemen aan activiteiten in het kader van de door Epitaaaf georganiseerde workshops zijn uiteraard vrijgesteld van elke betaling.

• • • OUDE NIEUWSBRIEVEN • • • • •

Op vraag van vele leden kunnen wij hen oude Nieuwsbrieven bezorgen. Wij zijn in het bezit van alle oude nummers, ofwel originele, ofwel licht beschadigde (door de post teruggestuurd en zodus geplooid en van de nodige stempels of adreswijziging voorzien) ofwel fotokopijen van nummers. De Nieuwsbrieven 1 tot 10, beschadigde Nieuwsbrieven en de fotokopijen van Nieuwsbrieven zijn verkrijgbaar aan 20 BEF per stuk. De originele Nieuwsbrieven van 11 tot 45 kosten 50 BEF per stuk. Een volledige verzameling Nieuwsbrieven is te bestellen tegen de prijs van 1.500 BEF (een winst van maximaal 300 BEF). Bij verzending worden uiteraard de portkosten aangerekend.

• • • NIEUWJAARSRECEPTIE EPITAAF • • • • •

Op zaterdag 22 januari nodigde Epitaaaf zijn leden uit op een Nieuwjaarsreceptie in de ateliers

Salu. Zo'n 40 leden en sympathisanten reageerden op onze oproep en kwamen eens een kijkje nemen te Laken. De genodigden werden muzikaal verwelkomd door het trio Michel Terlinck, bestaande uit Michel Terlinck (hommel en psalter), Guido De Meester (hommel en percussie) en Walter De Schepper (cello, gitaar, Ierse dwarsfluit en hakkebord), en versterkt door Cumali Bulduk (Turkse saz) en Gille Decock (percussie).

Tegen 15 uur voerde voorzitter Marcel Celis het woord. In eerste instantie dankte hij de aanwezige gasten, in het bijzonder Bert Bracke, oud-bestuurslid, voor diens jarenlange inzet. De nieuwe initiatieven van Epitaaaf werden toegelicht. De leden mochten in onze Nieuwsbrief reeds vernemen dat er meer zorg zal besteed worden aan geleide wandelingen, op regelmatige basis (de derde zaterdag van de maand) en aan de openingstelling van het Museum voor Grafkunst (de eerste zaterdag van de maand).

Bijzondere aandacht werd gevraagd voor enkele projecten waarvoor de nodige fondsen nog dienen verzameld te worden. Ondermeer de aankoop van een gipsmodel, waarvan de uitvoering op de begraafplaats van Laken staat, en de restauratie van een waardevol boek over de begraafplaats van

Milaan (zie oproep Nieuwsbrief nr. 46) dat voor de gelegenheid werd tentoongesteld. Van de aanwezige restauratrice kregen we deskundige toelichting. Een aantal enthousiastelingen volgden ook een demonstratie van het inventarisatieproject.

Bij een hapje en een drankje en tegen de achtergrondmuziek van het trio Michel Terlinck werd gezellig nagepraat. Nu maar hopen dat er een aantal mensen de weg naar ons Museum vinden zodat de door Epitaaaf geplande «workshops» waarop vrijwilligers zich op een of andere wijze nuttig kunnen maken op de nodige belangstelling kunnen rekenen. Er werd nog lang na 17 uur nagekaart op onze Nieuwjaarsreceptie en we kregen complimenten van enkele leden die de namiddag een lovenswaardig initiatief vonden.

Tekst en foto : Jacques Buermans

• • • • • UITSTAP 19 FEBRUARI 2000 • • • • •

Afspraak aan de ingang van de Sint-Jacob-op-Koudenbergkerk te Brussel, waar Lode De Clercq een 14-tal geïnteresseerden toesprak. Vandaar ging het naar de Onze-Lieve-Vrouw-van-de-Zavelkerk met een bezoek aan de Tassisgrafkapel en een al even merkwaardig albasten renaissancegrafmonument (1580) van de familie Garnier.

••••• **KONINGIN
LOUISE MARIE IN DE
KIJKER** •••••

Onze eerste koningin Louise Marie overleed in oktober 1850 en werd op haar uitdrukkelijke wens in de Lakense parochiekerk bijgezet. Dit gaf de aanzet tot de ontwikkeling van het kerkhof van Laken tot een van de meest merkwaardige dodenakkers in ons land.

Epitaaf wil deze 150ste verjaardag aangrijpen om een project op te zetten. Wij zijn op zoek naar meer gegevens - iconografie, documenten of archieven - met betrekking tot het overlijden van koningin Louise Marie, haar teraardebestelling en de oprichting van een monument ter harer nagedachtenis in de Sint-Petrus-en-Pauluskerk te Oostende (beeldhouwwerk van Charles-Auguste Fraikin).

Uw informatie is welkom.

**De doodsgenius
gestolen !**

Eerder hebben wij in de Nieuwsbrief al melding gemaakt van het probleem van diefstal en vandalisme op onze begraafplaatsen. Deze keer werd de begraafplaats van Laken wel bijzonder zwaar getroffen.

Vermoedelijk in de nacht van 8 op 9 maart werd het sierlijke bronzen beeld op het grafmonument van de familie Moselli (Concessie 1428) gestolen. Dit onmiskenbaar meesterwerk van beeldhouwer Juliaan Dillens was een kroonstuk op de Lakense begraafplaats. Als dit kon gebeuren is geen enkel kunstwerk op onze begraafplaatsen nog veilig. Maatregelen dringen zich dan ook op!

Tegelijk doen we hierbij een oproep om ons op de hoogte te houden van diefstallen en vandalisme op begraafplaatsen want het lijkt ons meer dan noodzakelijk om een stand van zaken op te maken.

• **U I T G E L E Z E N** • **U I T G E L E Z E N** • **U I T G E L E Z E N** •

JACQUES A.M. NOTERMAN,
Guide des Cimetières de Bruxelles.
Editions J.M. Collet, 18 avenue de
l'Industrie, 1420 Braine-l'Alleud.
D/1998/2070/199. ISBN 2-87367-060-6.
Prijs : 795 BEF.

Het boek van Noterman zal voor de kenner denklijk een aantal onjuistheden bevatten. Het was tevens niet de bedoeling van de schrijver om een volledige inventaris van alle Brusselse begraafplaatsen te maken en er bestaan eenvoudiger opdrachten dan alle Brusselse dodendakkers in één boek te willen vatten. Het valt ook niet te ontkennen dat Jacques Noterman in de eerste plaats journalist is en daarom gretig gebruik maakt van anecdotes en «nieuwttjes», hem op een of andere wijze ter ore gekomen. Hij stippelt in zijn boek ook een aantal wandelingen uit op begraafplaatsen, bedoeld als een eerste kennisgeving. Maar ik mocht aan den lijve ondervinden dat het niet altijd eenvoudig is om, met de gids in de

hand, het uitgestippelde traject te volgen. Ik besef ook dat Noterman het zich daar zelf moeilijker mee maakt dan met een traditionele opsomming van de monumenten. Al bij al is het een keurige handleiding voor de geïnteresseerde in de Brusselse begraafplaatsen.

Het boek bevat bijna 500 bladzijden en is geïllustreerd met talrijke foto's en plannen. In een eerste hoofdstuk schrijft Noterman over de momenten die de dood voorafgaan en wat de mogelijkheden bij overlijden zijn. Het schenken van organen, cremen en de praktische kant van al deze mogelijkheden passeren de revue. In een laatste gedeelte heeft de auteur oog voor Brusselaars die elders begraven werden.

Het tweede, en uiteraard lijkigste, hoofdstuk bevat een rondleiding doorheen de Brusselse begraafplaatsen. De schrijver begint telkens met een opsomming van het adres, de openingsuren, de prijzen voor

het begraven in kelders, volle grond en columbarium. Zelfs de staat van de, al dan niet aanwezige, sanitaire voorzieningen wordt vermeld. Nadien volgt een opsomming van de «bijzonderheden» die elk kerkhof kenmerken en de «personaliteiten» die er liggen. Een index en een bibliografie vervolledigen dit werk.

JACKY LEGGE,
Le Cimetière du Nord à Tournai.
Des sépultures et des funérailles
de la rive droite de l'Escaut.
Editions Maison de la Culture de
Tournai, Présence et Action
culturelles, 1999. D/1999/4102/11.
Prijs : 650 BEF, over te schrijven op
rekeningnummer 370-1079561-38,
vermelding 'Cimetière du Nord'.

Enige jaren geleden schreef Jacky Legge reeds «Le Cimetière du Sud à Tournai». Nu maakte hij een inventaris op van de belangrijkste monumenten op de begraafplaats langs de rechterzijde van de

Schelde. Het is een keurig album van ruim 110 bladzijden, rijk geïllustreerd met meer dan 100 foto's, tekeningen en reproducties van documenten.

In een eerste hoofdstuk gaat de schrijver dieper in op de geschiedenis van het begrafeniswezen in België in het algemeen en op de historie van deze begraafplaats uit 1795. Legge geeft ook een debat, gevoerd in de gemeenteraad van 1932, weer met betrekking tot de vergroting van de begraafplaats.

Het grootste deel van het werk wordt ingenomen door de beschrijving van een 40-tal monumenten. Een verbetering ten opzichte van Legges andere werk is dat hier een plattegrond met de ligging van de besproken graven aanwezig is, zodat het voor een bezoeker eenvoudiger is om de tombes te ontdekken op de dodenakker. De besproken monumenten behandelen in de eerste plaats «lokale» personaliteiten. Toch zitten hier enkele juweeltjes tussen. Textielhandelaar **Vanderborght** kreeg een neoklassiek monument met een beeld van de Madonna met kind. Zijn collega **Pierre Rose** kreeg een sarcofaag omringd met doodskoppen. De symbolen van het beroep van brouwer **Charles**

Treurende vrouw op de begraafplaats van Crooswijk. Foto Rita Hulsmán.

Nog een sfeerbeeld van de laatste Open-Monumentendag. Cecilia Vandervelde en haar aandachtige toehoorders op het Lakense kerkhof.

Bourgeois zijn op zijn tombe te bezichtigen. Een kerkklok siert de laatste rustplaats van **Jean-Marcel Pluinage** die omkwam bij het installeren van de kerkklokken van Hanonville. Vrijmetselaarssymbolen sieren het graf van **Joseph Ghysen**, directeur van de Spoorwegen.

In een laatste hoofdstuk trekt Xavier Deflorenne aan de alarmbel met betrekking tot de bescherming van het 19de eeuwse funeraire patrimonium.

Rita N. HULSMAN
Begraven in Rotterdam en omstreken. Historische Publicaties Roterodamum.

Verkrijgbaar door 35 NLG, inclusief verzendkosten, over te maken op giro 33 55 36 van De Terebinth te Rotterdam (NL) onder vermelding van 'Begraven in Rotterdam e.o.'

Begin september is in de reeks van de Stichting Historische Publicaties Roterodamum onder de auspiciën van Vereniging de Terebinth het boek 'Begraven in Rotterdam en omstreken' verschenen. In de inleiding wordt in vogelvlucht de geschiedenis van het begraven in de stad besproken; daarna volgen de joodse begraafplaatsen en de dertien andere dodenakkers binnen de grenzen van Rotterdam, aangevuld met begraafplaats Emaus in

Vlaardingen en de voormalige rooms-katholieke begraafplaats aan de Vlaardingerdijk in **Schiedam**. Bij elke begraafplaats komt een stukje geschiedenis aan de orde, waarna in de vorm van een wandeling over de desbetreffende begraafplaats de meest opmerkelijke gebouwen, hekwerken, poorten, grafmonumenten en andere bezienswaardigheden beschreven worden.

Tot de meest opvallende monumenten behoren de algemene begraafplaats **Crooswijk** die in zijn geheel op de monumentenlijst staat, de grafmonumenten van de **Laurenskerk**, de arcade en grafkapel van de rooms-katholieke begraafplaats **Crooswijk**, de grafkapel en de hoge kelders van **Oud-Kralingen**, het terrasvormige kerkhof met ruïne van **Hillegersberg** en de joodse begraafplaats aan het **Toepad**.

In het aanhangsel gaat Marrie Bot, bekend van het boek 'Een laatste groet', in op de uitvaart- en rouwrituelen bij de verschillende Rotterdamse bevolkingsgroepen. Tenslotte is een lijst opgenomen van funeraire symbolen en hun betekenis.

Het 160 pagina's tellende boek is behalve een interessant leesboek ook een verrukkelijk kijkboek, dit laatste dankzij de 140 oude én nieuwe foto's die de tekst illustreren. (JB)

**Laken beweegt op
zaterdag 6 en zondag 7 mei 2000**

Tijdens dit culturele weekend : gratis concerten in de Wintertuin van het atelier Salu, op initiatief van de Stad Brussel.

- zaterdag 6 mei, 13.30 u :
'Terra' (a-capella-meisjesgroep),
- zaterdag 6 mei, 16.00 u:
Belcantorecital (duo),
- zondag 7 mei, 11.30 u :
klassiek ensemble (nog te bepalen).

**Terebinthreis naar
Duitsland en Tsjechië**

Van 5 tot 12 augustus 2000 organiseren onze Nederlandse vrienden van de Terebinth een achtdaagse reis doorheen Duitsland en Tsjechië. Vanuit Eindhoven gaat het via Düsseldorf, Kassel, Gotha en Weimar naar Tsjechië. Daar wordt eerst Terezin (Theresienstadt) aange-
daan. Na een verblijf van enkele dagen in de prachtige hoofdstad Praag, waar al het funerair moois wordt bezichtigd, gaat de terugreis over Nürnberg en Giessen naar Eindhoven. In Kassel, Weimar, Praag en Nürnberg is er voldoende tijd om een aantal andere bezienswaardigheden te bezoeken.

De prijs voor deze reis bedraagt 1.090 NLG bij gebruik van een tweepersoonskamer. Toeslag éénpersoonskamer : 230 NLG. In de prijs is begrepen : het vervoer per luxe touringcar, alle hotelovernachtingen met ontbijt, 5 diners en 1 lunch, alle inkomgelden voor de uitstappen, een uitvoerige reisgids en deskundige leiding. Niet inbegrepen : overige maaltijden, annulerings- en reisverzekering, persoonlijke uitgaven.

Informatie bij Rindert Brouwer & Jeanette Goudsmit - 00 31 40 212 17 91 (telefoon & fax na 18 uur). Een gedetailleerd reisprogramma is eveneens te krijgen bij Epitaaflid Jacques Buermans - 03 829 16 03.

AGENDA

Zaterdag 15 april 2000 - 10.00 uur

Bezoek aan het kerkhof van Deurle (Sint-Martens-Latem)

onder deskundige leiding van Mevrouw A.M. Maes.

Volgende kunstenaars liggen er begraven: Hugo Van den Abeele (zoon van Albijn), amateurschilder en schrijver, Xavier De Cock, kunstschilder, Raoul Van der Cruyssen, kunstschilder, Oscar Coddron, schilder, Gaston Martens, toneelschrijver, Josiane Boëry, aquarelliste, Jenny Montigny, schilderes, Cyriel Buysse, die hier een woning en een windmolen bezat, Jozef L. De Belder, dichter, Fernand Van den Heede, organist, Achiel De Moor, beeldhouwer, Albert Claeys, schilder, Gust en Leon De Smet, kunstschilders.

+ bezoek aan de woning van kunstschilder Gustaaf De Smet.

Bijeenkomst aan de ingang.

Zaterdag 20 mei 2000 - 10.00 uur

Bezoek aan de begraafplaats van Berchem (Antwerpen)

onder leiding van Petra Maclot.

Bijeenkomst aan de ingang, zijde Koninklijkelaan.

Zaterdag 17 juni 2000 - 10.00 uur

Bezoek aan de begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde, gele-

gen aan de rand van het Zoniënwoud, begeleid door Marcel Celis.

Wij verwachten u aan de ingang, Buksboomstraat, een zijstraat van de Terhulpesteenweg.

Graag op voorhand inschrijven met overschrijving op rekeningnr. 068-2039260-56 van Epitaaflid vzw - 1020 Brussel. Vermeld datum, activiteit en aantal personen. Leden : 150 BEF / Niet-leden : 200 BEF.

Requiems en passies

Redentiner Osterspiel - van 5 tot 9 april (20:30) - Groot Begijnhof, Leuven

H. Schütz, Matthäuspassion - za 8 april (20:30) - OLV-kerk, Gistel

J. Rutter, Requiem - za 8 april (20:00) - Sint-Servaasbasiliek, Grimbergen

A. Scarlatti, Johannespassie - zo 9 april (17:00) - Miniemenkerk, Brussel

J. Haydn, Die sieben letzte Worte - di 11 april (20:00) - deSingel, Antwerpen

& vr 21 april (20:00) - Paleis voor Schone Kunsten, Brussel

N. Rosseau, Mattheuspassie - vr 14 april (20:00) - Bisschoppelijk Seminarie, Gent

J.S. Bach, Matthäuspassion - za 15 april (14:00) - Sint-Baafskerk, Aardenburg (NL)

& za 15 april (20:00) - Heilige-Kruiskerk, Stekene

& di 18 april (19:30) - De Bijloke, Gent

H. Distler, Choralpassion - di 18 april (20:00) - Romaanse Poort, Leuven

J.S. Bach, Johannespassion - wo 19 april (20:00) - Sint-Pauluskerk, Antwerpen

S. Rachmaninov, Vespers - do 27 april (20:00) - Abdij Keizersberg, Leuven

& vr 28 april (20:00) - Sint-Amanduskerk, Geel

& za 29 april (20:00) - Ter-Haegenkapel, Gent

& wo 3 mei (20:00) - Sint-Martinuskerk, Aalst

Messe en la mémoire d'un Prince - do 11 mei (20:00) - Miniemenkerk, Brussel

EPITAAF vzw

Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16 - 1020 Brussel

Lid van de VLAAMSE
CONTACTCOMMISSIE
MONUMENTENZORG

met de steun van

BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK
GEWEST
VLAAMSE
GEMEENSCHAPS
COMMISSIE

Jaarabonnement en lidmaatschap 2000 : 550 BEF (duo-lidmaatschap voor koppels, 1000 BEF) door overschrijving op rekening 068-2039260-56 van Epitaaflid met vermelding van naam (namen), adres en jaartal. Vanaf een bedrag van 1.000 BEF wordt u steunend lid van Epitaaflid.

Redactie : Jacques Buermans, Pol De Prins, Linda Van Santvoort. Met medewerking van Marcel Celis en Michel Govaerts. Vormgeving en druk : Carto, 1030 Brussel. V.U. Linda Van Santvoort, O.-L.-Vrouwvoorplein 16, 1020 Brussel.